

ПРОВОКАЦІЯ У РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Саакян М. Б.

У статті наведена історія використання правоохоронними органами, зокрема поліцією царської Росії, “методу провокації” щодо викриття та усунення противників режиму - активістів руху робочих та майстрів, учасників багаточисельних нелегальних робочих та студентських гуртків, членів партії есерів, “Народної волі”, бойові організації яких здійснювали замаху (екси) на найбільш одіозних фігур - представників влади режиму з метою їх фізичного усунення (ізоляції) або знищення. Наведена ретроспектива режиму так званого “охоронно-поліцейського соціалізму”, який насаджувався у царській Росії наприкінці XIX - початку XX століття.

Ключові слова: провокація, поліція, робочий рух, соціал-революціонери, народовольці, система розшукової поліції (політичний сиск).

В статті приведена історія використання правоохоронними органами, в частині поліцією царської Росії, метода “провокації” по виявленню і усуненню противників режиму - активістів руху робочих і майстрів, учасників багаточисельних нелегальних робочих та студентських гуртків, членів партії есерів, “Народної волі”, бойові організації яких здійснювали замаху (екси) на найбільш одіозних фігур - представників влади режиму, з метою їх фізичного усунення (ізоляції) або знищення.

Наведена ретроспектива режиму так званого “охоронно-поліцейського соціалізму”, який насаджувався в царській Росії в кінці XIX - в початку XX століття. В статті окремо приділено увагу деяким особливостям роботи провокаторів в революційному русі. При цьому використовувалися архівні матеріали, опубліковані в 2016 році М.Б. Саакян.

материалы, изданные воспоминания современников описываемых событий, а также подробности деятельности наиболее видных фигур внутренней агентуры охранки царской России, в том числе Евно Азефа, Романа Малиновского.

Ключевые слова: провокация, полиция, рабочее движение, социал-революционеры “народовольцы”, система розыскной полиции (политический сиск).

The article describes the history of the use by law enforcement agencies, particularly the police czarist Russian method of “provocation” to identify and eliminate opponents of the regime - activists, workers and craftsmen, members of numerous workers and student groups, members of the Socialist-Revolutionary Party, “Narodnaya Volya”, militant organizations which commit attempt (expropriations) to the most odious figures - representatives of the regime in power, for the purpose of physical removal (isolation), or destruction.

Place your retrospective regime of so-called “fire-police socialism” which is implanted in Tsarist Russia in the late nineteenth - early twentieth century. The paper separately paid attention to some peculiarities of the work of provocateurs in the revolutionary movement. We used archival materials, published memoirs of contemporaries of the events, as well as details of the activities of the most prominent figures of the internal secret service agents of Tsarist Russia, including Yevno Azefs, Roman Malinovsky.

Keywords: provocation, the police, the labor movement, social-revolutionaries “Narodnaya Volya”, the police investigation system (political investigation).

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність за провокацію злочину встановлена у КК України тільки за один злочин, який передбачений ст. 370 КК “Провокація підкупу”. У загальній частині КК правової оцінки дій з провокації злочину не передбачено. Судової практики за ст. 370 КК фактично не має. За даними кримінальної статистики про стан боротьби зі злочинністю за 2015 рік кримінальне провадження за ст. 370 КК проводилося лише в одному випадку. Тобто, дана стаття (370 КК) не працює.

Необхідність вирішення цієї проблеми обумовило вивчення автором питання історії використання “поліцейської провокації” в практиці політичного розшуку поліції царської Росії.

Мета статті. Узагальнити історичний досвід використання “поліцейської провокації” поліцейськими апаратами політичного розшуку у царській Росії щодо протидії руху робочих та соціал-революціонерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш гострою та спірною проблемою теорії ОРД з’являлося розмежування оперативних комбінацій, оперативних експериментів та провокацій, особливо з боку агентури, яка діє у злочинному середовищі. Ця проблема має давні історичні корені. Ще видатний юрист середніх віків Чезаре Бекарія наводив відмінності між “вигідним” та “невигідним” у агентурній провокації в боротьбі з кримінальною злочинністю. “Невигідне, - писав він, - складається у тому, що нація схвалює зраду, яку зневажають навіть злодії”. За його думкою злочини, які потребують хоробрості, менш небезпечні для нації, ніж такі, що народжуються низькістю. А вигоди полягають у попередженні важливих злочинів, які лякають народ, коли наслідки їх явні, а винні не відомі.

Така позиція класика юридичної науки (Чезаре Бекарія) дала можливість наступним поколінням юристів тлумачити його думку з різних протилежних точок зору. Так, російські дореволюційні вчені, І.С. Урисов та І.Я. Хефец, посилаючись на Бекарію, тлумачили “провокацію” так: перший засуджував провокацію, другий - навпаки, визнавав її користь. Аналогічно розуміли й російські дореволюційні криміналісти.

За визначенням Н.С. Таганцева, агент-provokator спонукав до злочину з метою віддати особу, яка вчиняла злочин, правосуддю та піддати його відповідальності. Тобто, те, про що мова буде йти нижче, має під собою підстави, але зловживання “провокацією” у поліцейській практиці в царській Росії виникли не на пустому місці.

Провокаційна діяльність поліції найбільш відверто проявила себе у роки революційної смути, збуджень та зворушень, соціально-політичних катаклізмів у суспільстві. Саме у такі часи, у середині XIX століття, поліція царської Росії взяла на озброєння “провокаційну діяльність”, як головний інструмент протидії робочому руху, який очолювався “Союзом боротьби за визволення робочого класу”. У політичному житті царської Росії початок XX віку визначають як час “Зубатовщини”. Саме Зубатов Сергій Васильович створював системи розшукової поліції (політичного сиску), надвірний радник, ініціатор політики “поліцейського соціалізму” у Росії. Її сутність полягає в тому, що під контролем поліції створювались легальні робітничі товариства, які пропитували у народі (у середовищі робочих і майстрів) виключно економічні вимоги, нехтуючи політичну боротьбу та підтримуючи самодержавство. Такі товариства були створені у Москві, Одесі, Києві, Мінську, Миколаєві, Харкові. Під

керівництвом Зубатова починали свою кар’єру відомі суперагенти (“provokatori”) Є.А. Азеф (“Раскін”, “Віноградов”), О.Є. Серебрякова (“Суботина”, “Дама Туз”), також жандармські офіцери, які в подальшому стали відомими діячами політичного сиску - О.І. Спиридович, В.В. Ратко, Г.П. Судейкін. Під безпосереднім впливом Зубатого священник Гапон Г.А. організував “товариство фабрично-заводських робітників” і незабаром став його керівником. Саме цей provokator (Гапон Г.А.) у січні 1905 р. очолював революційний страйк у Петербурзі. 9 січня ним була організована хода робочих до Зимового палацу для дачі петиції царю, яка закінчилась як відомо, розстрілом, багато людей загинули під пулями (“кровава неділя”).

Усе, що відбувалось у період з 1901-1903 р.р., також вуличні демонстрації з червоними прапорами з надписами “геть самодержавство”, сходки, страйки, безладдя робочих, з озброєними нападами на поліцію та війська у м. Баку, Одесі, Харкові, Єкатерінославі і ін., були поставлені, організовані і вчинені агентами Зубатова, які розповсюджували серед робочих прокламації, які друкувались у того ж Зубатова в друкарнях на кошти департаменту поліції. Рух фабрично-заводського населення став зростати та поширюватися, особливо у великих містах, перетворюватися в особливого роду охоронно-поліцейський соціалізм, який висунув ряд організацій у робочому середовищі з такими “досвідченими та енергійними революційними діячами”, як Зубатов, Меншиков, Вильбушевич, Волін, Шаєвич, Гапон та ін., які отримували велику платню у департаменті поліції та володіли провокаційними прийомами та засобами. Таким чином, в Росії було штучно створено у 1901-1903 роках у самому гострому вигляді робоче питання.

Партії соціал-революціонерів “Народна воля”, “Земля і воля”, “Чорний поділ”, “Пролетаріат”, багаточисельні революційні робітничі, студентські гуртки, які у своїй діяльності проти самодержавства використовували не тільки революційний пафос, агітаційні видання підпільних типографій, але й терористичні акти (екси) проти представників влади.

Найбільш радикально виступала у своїй боротьбі з царським самодержавством партія есерів, бойова організація якої організовувала і здійснювала терористичні акти відносно найбільш одіозних фігур царського режиму. До активних соціал-революціонерів, народовольців слід віднести Савінкова Б.В., Кібальчица М., Гершуні Г.А., Михайлова О.Д., Желябова О., Карокозова Д.В., Засулич В., Фігнер В., Желвакова М.О., Халтуріна С. та ін. Жертвами перелічених революціонерів (есерів, народовольців), в результаті здійснених ними терактів стали: царська особа Александра II у 1865 р. (два замаху Карокозова); генерал-ад’ютант Трепов Ф.Ф. (невдалий замах В. Засулич); вбивство воєнного прокурора Стрельнікова в Одесі (Халтурін С., Желваков М. - 1880 р.); директор департаменту поліції, сенатор Плеве В.К. (вбитий у 1904 р. есером Созоновим Е.); уфимський губернатор Богданович М.М. (вбитий у 1903 р. соціал-революціонером Дулебовим Є.); фінляндський генерал-губернатор Бобриков М.І. (вбитий у 1904 р. соціал-революціонером Шауманом Є.); інспектор таємної поліції Судейкін Г.П. (вбитий у 1883 р. за наведенням агента-provokatora Дегаєва С.П.). Це далеко не повний перелік жертв, він в разі більш наведеного, але ми вибірково підходили до його складання, маючи на увазі, перш за все, підкреслити важливість займаних ними посад на державній службі.

Треба визнати, що у царській поліції щодо протидії учасникам революційного руху була створена та активно (а головне - ефективно) діяла система внутрішньої та зовнішньої (закордонної) агентури. Головною зброєю їх діяльності була "провокація" як метод, який використовували при розповсюдженні дезінформації серед революційно налаштованих мас, вербуванні, агентурному проникненні у середовище соціал-революціонерів, народовольців, есерів, агентурної розробки їх найбільш активних учасників.

Створена у 1880 році в Москві і Варшаві політична поліція (охранка) щодо боротьби з революційним рухом під керівництвом полковника Бердяєва та слід за ним Зубатова, дуже активно використовувала розшук (сиск), зовнішнє спостереження (спеціально створеної фільорської служби), а також підрозділу, який займався перлюстрацією. Все це дало певні результати.

У полі зору охоронки була фактично більшість активних учасників як народовольців, та й есерів, які затримувались поліцією та далі - суд, каторга або страта. Серед них О.І. Желебов, О.О. Михайлов, В.М. Фігнер, С.П. Перовська, С.М. Халтурін, В.І. Засуліч, М.О. Желваков, Ф. Фрумкіна, А.В. Якімова, Г.А. Гершуні та ін.

Найбільш активними ("невловимим") з агентів - провокаторів вважають Євно Азефа, керівника бойової організації партії есерів, він же платний агент охоронки (агентурні псевдоніми "Раскін", "Віноградов"). З показів на судовому розслідуванні по справі Азефа прем'єр-міністра уряду царської Росії П.А. Столипіна: офіційно на службі в поліції Азеф знаходився з 1892 року. Співробітничав спочатку з департаментом поліції, потім в Москві був у розпорядженні начальника охоронного відділення, далі переїхав за кордон і знов співпрацює з департаментом поліції. До 1903 року був на зв'язку у Лопухіна (начальника департаменту поліції), та з 1905 року - у начальника закордонного відділення агентури (Париж, Женева) П.І. Рачковського. Саме від Азефа поліції було відомо про підготовку замахів на Дурново, Столипіна, Дубасова. Викрити (точніше - доказати, бо підозрювали його вже декілька років) провокаційну діяльність Азефа вдалось тільки Бурцеву В.Л. у 1908 році, на суді честі членів ЦК партії есерів у Парижі, якому в свою чергу надав інформацію про зрадництво Азефа Лопухін О.О. (на той час - бувший директор департаменту поліції). За видачу державної таємниці Лопухін був засуджений на 5 років каторги.

Уявляє інтерес причетність Азефа до справи, пов'язаної з перевезенням морським шляхом партії вантажа (зброї та вибухівки) з Японії до Росії. Справа відбувалась у 1905 році в період російсько-японської війни. Вантаж з Японії повинні були отримати есери, вибухівка - щодо підризу Трансibu, а зброя - на збройне повстання. Японці на той час намагались підштовхнути росіян на збройне повстання. Спецоперацією керував полковник Акасі, бувший воєнний аташе у Петербурзі. За планом бойової організації есерів саме Азеф повинен був очолити повстання у Петербурзі, при тому було прийнято рішення про залучення робочих Гапона. Саме Азеф довів інформацію про доставку зброї до відома поліції, а серед партійців (есерів) розповсюджував інформацію, що зброя йде за американські гроші, тобто була ще й "операція прикриття". Доречі, операція по транзиту морем вантажа (зброї) не вдалась. Яхта, на якій перевозив "вантаж", сіла на мілину. З 20 тисяч гвинтівків, 3-х тисяч револьверів та близько 3-х тон вибухівки до революціонерів дійшло

лише три сотні "стволів". Яхту з вантажем у берегів Фінляндії підірвали. За усі роки війни Японія напругу передала російським революціонерам допомогу на суму не менш 35 мільйонів доларів по сучасному курсу.

В останні роки існування царського режиму "провокація" проникла в усі пори суспільства. За часом поглиблення кризи самодержавства все більш удосконалювався поліцейський апарат, який був закликаний його охороняти. Єдиним цілком надійним засобом, який забезпечував би поінформованість уряду про діяльність та наміри революційних партій, департамент поліції вважав агентуру з числа їх членів, яка іменувалась як "внутрішня агентура". Тому спеціальна інструкція департаменту, яка була затверджена у 1907 році, вимагала від охоронних відділень та жандармських управлінь вербувати таких секретних співробітників якомога у більшій кількості, та саме агенти повинні були прагнути зайняти помітне положення у той чи інший революційній організації. За деякими даними тільки у організаціях та гуртках РСДРП (СДЛК) діяли близько 2070 штатних секретних співробітників, не враховуючи "поодиноких", які надавали відомості епізодично та агентів зовнішнього спостереження.

Далі мова буде йти про особу Малиновського, секретного штатного співробітника царської охоронки. Малиновському вдалось увійти до більшовицького керівництва у якості популярного діяча легального робочого руху, пік його кар'єри співпав з новим революційним підйомом, який укріпив пролетарській фундамент РСДРП та вплив більшовиків. У травні 1910 року царська поліція заарештувала велику групу московських соціал-демократів, також й Малиновського. Це був вже не перший арешт (до цього він затримувався поліцією в Москві у листопаді 1909 року). У той же час він був позбавлений поліцією права проживати з сім'єю у Петербурзі. У в'язниці він (Малиновський Р.) перебував нетривалий час та вийшов звідти вже іншою людиною - секретним співробітником Московського охоронного відділення, отримав псевдонім "Кравець" та 50 рублів щомісячної зарплати.

З поліцейською провокацією соціал-демократи стикались й раніше. В провокаційну діяльність усе більше втягувались активісти робочого руху, більшість яких піднялись на ґрунті подій першої революції. У 1909 році Інеса Арманд з грізністю та непорозумінням констатувала: провокація стає масовою, вона розповсюджується саме "серед інтелігентних робочих". З архівних матеріалів відомо, що з липня 1910 року до жовтня 1913 року на основі повідомлень Малиновського було отримано 88 агентурних повідомлень (записок). Таким чином, Московське охоронне відділення отримувало від Малиновського докладну інформацію про життя партійної організації м. Москви, а також про нелегальні друкарні, каналах розповсюдження (транзиту) нелегальній літератури, партійних адрес та явок. За повідомленням провокатора були затримані та заарештовані цілий ряд більшовиків та меншовиків. Малиновський був для охоронного відділення поліції дуже цінним джерелом інформації, зарплатня якого з часом досягла 700 рублів на місяць, за тим часом це великі гроші. В полі зору провокатора Малиновського постійно знаходилися активісти соціал-революціонери, лідери партій більшовиків, меншовиків, есерів. Серед них В. Ульянов, Г. Зинов'єв, В. Ногін, Н. Скрипник, Н. Крупська та ін.. Малиновський був учасником Пражської конференції РСДРП, сумісно з В. Ульяновим у січні 1914 року їздив в Париж і Брюссель. Малиновський був членом ЦК РСДРП, депутатом IV Державної думи, головою

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС**

думської більшовицької фракції. Не зважаючи на те, що до особи Малиновського було багато претензій і підозр у співробітництві з поліцією, йому вдалося тривалий час уникати від відповідальності. Його (Малиновського) справою займався навіть Бурцев В.Л. (викривач Є. Азефа), публіцист та історик революційного руху, як визнав Малиновського порядною, чесною людиною, який не схилився до зради. Лише після Жовтневої революції, у листопаді 1918 року, після ретельного слідства, рішенням засідання революційного трибуналу при ВЦВК Малиновському було оголошено вирок до страти. Вирок був виконаний у 24 години.

Висновки. Питання дослідження має великі історичні корені, ще й в середні віки її вивчав відомий юрист Чезаре Бекарія. Різні погляди на провокацію надавали російські дореволюційні вчені І.С. Урисов, І.Я. Хефец, Н.С. Таганцев. У провокаційній діяльності агентів царської охоранки найбільш активними провокаторами виступали С. Зубатов, Є. Азеф, Р. Малиновський.

Література

1. Каптелов Б.И., Розенталь И.С. и др. Дело провокатора Малиновского / Б.И. Каптелов, И.С. Розенталь. - М.: Республика, 1992. - 288 с.
2. Заварзин П.П. Жандармы и революционеры. Воспоминания / П.П. Заварзин. - Париж, 1930. - 262 с.
3. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма / В.Д. Новицкий. - Изд. МГУ. - 1991. - 254 с.
4. Савинков Б.В. Воспоминания террориста / Б.В. Савинков. - Изд. Ереван: Аревик, 1990. - 379 с.

Саакян М. Б.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри оперативно-
розшукової діяльності ОДУВС
Надійшла до редакції: 29.12.2015*